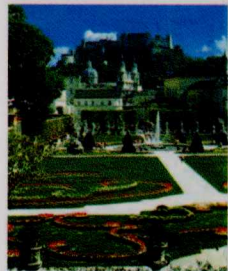
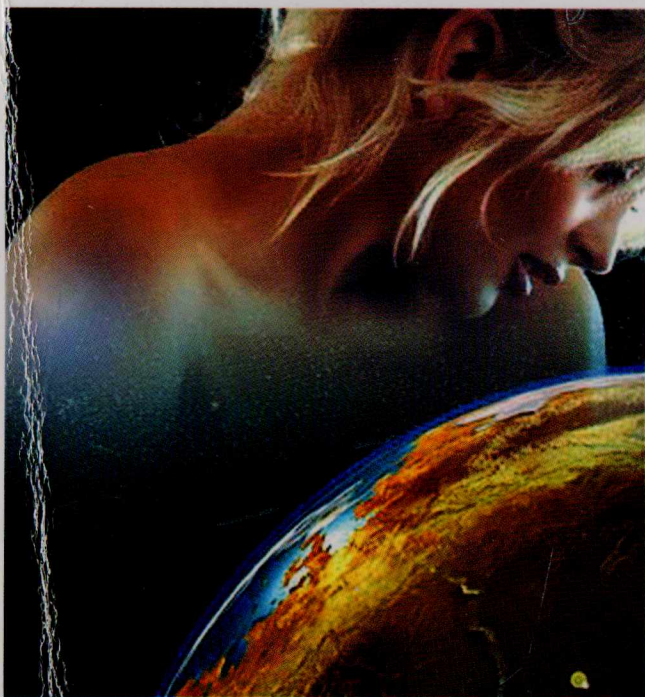

316.42(082)

С69

Соціальні технології

**Актуальні проблеми
теорії та практики**

Випуск 45

Bibliography

1. Cichosz, M. (2005), *Pozycjonowanie oferty politycznej na przykładzie wyborów do Parlamentu Europejskiego w Polsce*, [in:] *Kampania wyborcza: marketingowe aspekty komunikowania politycznego*, B. Dobek-Ostrowska (ed.), Wrocław: Wyd. UW.
2. Farrell, D. M. (1996), *Campaign Strategies and Tactics*, [in:] *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*, Le Duc L., Niemi R.G., Norris P. (eds.), Thousand Oaks-London-New Delhi.
3. Kolczyński, M. (2002), *Marketing partyjny – w drodze do personalizacji dyskursu*, [in:] *Marketing polityczny a postawy i zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego*, D. Węlczak-Duraj (ed.), Płock-Lódź: Wyd. Naukowe Novum.
4. Mazur, M. (2003), *Reklama telewizyjna*, [in:] *Wybory parlamentarne 2001. Scena polityczna – aktorzy – programy – strategie*, J. Sztumskiego, M. Kolczyńskiego (eds.), Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
5. Newman, B. J. (1994), *The Marketing of the President. Political Marketing as Campaign Strategy*, Thousand Oaks-London-New Delhi.
6. Ociepka, B. (2000), *Kampanie wyborcze w mediach – doświadczenie niemieckie*, [in:] *Radio i Telewizja. Informacja. Kultura. Polityka*, W. Dudka (ed.), Katowice: Wyd. "Śląsk".
7. Oniszczyk, Z. (2005), *Rola telewizji w wyborach. Przykład niemiecki*, [in:] *Kampania wyborcza: marketingowe aspekty komunikowania politycznego*, B. Dobek-Ostrowska (ed.), Wrocław: Wyd. UW.
8. Ożóg, K. J. (2004), *Język w służbie polityki*, Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego.
9. Paszkiewicz, K. (2001), *Public relations w obszarze polityki*, [in:] "Wrocławskie Studia Politologiczne" vol. 1/2001.
10. Słomka, T. (2002), *Prawo i Sprawiedliwość. Próba tworzenia nowej prawicy*, [in:] *Partie przed wyborami samorządowymi 2002*, S. Gebethnera (ed.), Warszawa: Wyd. Scholar.
11. Wenzel, M. (2004), *Badania ilościowe i jakościowe w kampanii wyborczej*, [in:] *Komunikacja polityczna. Jak wygrać wybory?*, W. Ferenc, R. Mrówki, S. Wilkos (eds.), Warszawa: Wyd. LTW.
12. Wojcik, K. (2005), *Public relations. Wiarygodny dialog z otoczeniem*, Warszawa: Wyd. Placet.

УДК 323.225

ЛОБАНОВА А.С.

ПОЛІТИЧНА МІМІКРІЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЧИ Є РЕМЕДІУМ ПРОТИ ЇЇ ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ? (АБО ПРО ТЕ, ЯК ПРОТИСТОЯТИ МАСКУВАЛЬНИМ ПОЛІТИЧНИМ ІГРАМ)

В статтє обосновується авторское видение сущности политической мимикрии в современном украинском обществе, раскрываются её причины и характер. На основе авторской концепции социальной мимикрии выявляются правила политических игр, конфигурации неравенства между политическими субъектами (личностями, группами), а также между политическими акторами и электоратом. Определяются последствия мимикрического поведения в политической сфере и

предлагается ремедиум против их деструктивного влияния на развитие общественных демократических процессов.

Ключевые слова: сфера политики, хитрость, политическая мимикрия, маскировка, имитация, политические акторы, политические игры, позиционное неравенство, ремедиум.

The author's view on the very nature of political mimicry in up-to-date Ukrainian society has been substantiated and its reasons and character are discovered. The rules of political games are revealed on base of author's conceptions of social mimicry, the configurations of inequality of political subjects (persons, groups) and also of political actor and electorate. The consequences of mimical behavior in political sphere are determined and remedy for their destructive influence on social democratic processes are proposed.

Key words: political sphere, craft, political mimicry, masking, imitation, political actors, political competitions, positional inequality, remedium.

Політичний простір сучасного українського суспільства останніми роками нагадує “мінне поле” й характеризується безупинними суперечками, інтригами, безпричинними конфліктами між керманічами різних гілок влади, пошуком і оприлюдненням компромату, звинуваченням політиків один одного в безпринципності, брехні, що набуває деструктивного, а подекуди й руйнівного характеру для української державності. Звісно, конфлікти є невід’ємним атрибутом політичного життя, однак вони мусять бути змістовними, обґрунтованими, сприяти вдосконаленню соціальних процесів і структур, а не спричиняти загрозу їх занепаду. Варто згадати так званий “газовий конфлікт” на початку 2009 р., який був спровокований колишнім Президентом України В. Ющенко і Прем’єр-міністром Ю. Тимошенко та фактично трансформувався в “газову війну” між Україною й Росією, погіршивши і без того “крихкий місток” відносин між двома колись братніми країнами. Не можна не помітити, що реальністю нашого часу стає все більше і більше поширення політичної мімікрії, тобто такого адаптаційного способу діяльності політичних акторів, який являє собою імітацію (маскування) ними своїх справжніх намірів, введення в оману людей популістськими гаслами, обіцянками з метою досягнення особистісних або вузькокланових цілей. Спостереження за перебігом політичних баталій у країні примушує замислитися: чому Україна практично єдина з пострадянських республік стала показовою ареною політичної мімікрії деструктивного характеру? Що перешкоджає політичному істеблшменту знайти спільну мову й об’єднати свої зусилля заради національної ідеї? Тож метою статті є обґрунтування сутності та наслідків політичної мімікрії в сучасному українському суспільстві; пошук шляхів запобігання її дестру-

ктивним наслідкам. *Завдання* полягають у такому: *по-перше*, з'ясуванні причин і характеру політичної мімікрії в політичному просторі; *по-друге*, виявленні конфігурації “нерівностей” політичних фігурантів і політичних сил; *по-третє*, пошуку ремедіуму проти деструктивних наслідків політичної мімікрії.

Дослідження сутності та змісту соціальної мімікрії, що здійснювалися нами впродовж десятків років, дають можливість стверджувати, що *соціальна мімікрія є об'єктивно існуючим у всіх суспільствах, необхідним і специфічним соціальним феноменом людського буття, його організації та життєдіяльності* [див.: 1]. Вона, насамперед, виявляється в тому, що *людині іманентно властива розумова здатність* відшукувати різноманітні шляхи для *пристосування* в природному та соціальному (як у небезпечних, так і цілком сприятливих) середовищах.

Неминучість соціальної мімікрії історично зумовлена дією загальних і часткових законів суспільного відтворення, пристосування та наслідування. Разом з тим, соціальна мімікрія *не є родовою властивістю людини*, а експлікується нами як одна із ситуативних (історичних) модифікацій хитрості розуму, яка *поєднує в єдине ціле хитрість розуму (як родову характеристику людини) і специфіку її прояву в критичних, складних, небезпечних для людини умовах або в ситуаціях, що уможливають досягнення нею успіху, гараздкування*. Хитрість розуму пов'язує соціальну мімікрію з адаптацією в усіх її проявах, а здатність людини до мімікріювання лише побічно, опосередковано, модифіковано пов'язується з її сутністю. Звідси випливає, що соціальна мімікрія є *“не різновидом адаптації, а одним із способів її формування, структурування та функціонування*. Саме в ситуації адаптивної поведінки (ситуації пристосування) невід'ємна властивість людини – хитрість розуму – модифікується в соціальну мімікрію, яка тим самим виконує інструментальну роль у пристосуванні людини до певних соціальних умов або ситуацій” [1, с. 79].

Наші теоретичні дослідження уможливили виокремлення за цільовою ознакою трьох форм соціальної мімікрії (суб'єкти – мімікріанти): мімікрії-захисту, мімікрії-гараздкування та соціального міметизму. Сутнісною особливістю *мімікрії-захисту* є *тактика виживання* людей за несприятливих (або нестерпних для них) зовнішніх умов; *мімікрії-гараздкування* – *стратегія реалізації* своїх егоїстичних інтересів під маскою дотримання й виконання найвищих за суспільною значущістю та соціальною схвальністю ролей і функцій; *соціального міметизму* – *життєве кредо “стати і бути чужим Я”*. Означені форми соціальної мімікрії можуть мати як деструктивний, так і конструктивний, як дисфункціональний, так і функціональний характер – все залежить від мети

мімікранта та наслідків застосування мімікрійної поведінки. Основними способами реалізації зазначених форм соціальної мімікрії є імітація (підробка), лицедійство та містифікації, які запроваджуються шляхом обманних вербальних кодів і відповідного одягу, жестів, рухів, міміки. Базовим обманним вербальним кодом є *неправда (брехня)*, що становить основу вигадок, лестощів, фальсифікацій, жартів тощо, які використовуються людьми під час мімікріювання, спрямованого на досягнення адаптивних переваг.

Грунтуючись на отриманих концептуальних засадах соціальної мімікрії, вважаємо, що сфера політики є особливо привабливою для реалізації здатності політичних акторів до майстерності маскуванню, імітації, насамперед тому, що вона сприяє завойовуванню та використанню влади, що, у свою чергу, задовольняє їх амбітні особистісні або вузькокланові (групові) егоїстичні інтереси.

Тож, *соціальна мімікрія в політиці* (або політична мімікрія) – це, як правило, *мімікрія-газардування*, до якої вдаються певні особистості, соціальні групи, партії чи родові (олігархічні) клани з метою досягнення та утримання бажаної владної ієрархічної позиції в політично-управлінській структурі суспільства шляхом найрізноманітніших імітаційних, маскувальних політичних дійств, ідеологічна спрямованість яких не відображає справжніх ідеологічних переконань її акторів, а є лише їх фікцією, вміло вибудованою бутафорією, яка вводить в оману суспільство.

Звісна річ, кризовий стан суспільства, який переживає Україна останніми роками, щонайкраще сприяє поширенню політичної мімікрії як способу досягнення певної мети, перетворюючи сферу політики на театралізовану сцену, а політичні дії – на спектаклі та шоу. Про глибину сучасної політичної кризи обґрунтовано висловлюється професор М. Шульга у своїй резонансній статті “Деструкція влади”: “сьогодні вже стало ясным, що українська державність переживає глибоку кризу, майбутній вихід з якої містить у собі всі можливі варіанти – від оптимістичного до песимістичного і навіть трагічного” [2, с. 482]. Звісно, що ця криза поглиблювалася не стільки протиборством політичних сил: “помаранчевих” і “біло-голубих” (що цілком логічно в демократичному суспільстві) або реальної влади й опозиції, а насамперед деструктивним протистоянням різних гілок влади, які герсоніфікувалися особами колишнього Президента В. Ющенка та Прем’єр-міністра Ю. Тимошенко, і командами, які їх підтримували.

Звісно, політична боротьба є цілком закономірним явищем у суспільному житті. Однак вона мусить бути спрямована певними політичними силами на захист суспільних інтересів або інтересів певних соціа-

льних груп і прошарків, які поділяють саме їхню ідеологічну платформу. Якщо ж вона набуває особистісного, персоніфікованого характеру, вона, неодмінно переростає в деструкцію влади, яку М. Шульга характеризує як “руйнування існуючої системи влади самою владою шляхом нічим не обмеженого винищування одного державного інституту іншим. У результаті таких дій деформуються функції державних органів, настає їх безсилля й атрофія, втрачається керованість не тільки в державі, а й у суспільстві” [2, с. 466–467]. 2009 рік ознаменувався безпрецедентними політичними шоу: “газовим конфліктом”, який остаточно підірвав імідж України у світовому співтоваристві, необгрунтованим клеймуванням Прем’єр-міністра Ю. Тимошенко як зрадника національних інтересів (що було згодом спростовано Службою безпеки України), черговою вимогою від Партії регіонів розпуску парламенту, використанням неестетичних засобів у виборчому процесі нового Президента.

Вочевидь, політичні актори, публічно розігруючи віртуозно продумані політичні спектаклі, вводячи електорат в оману, нагнітають напругу, тримають народ у стані постійної тривоги й невизначеності. У публічній сфері вони, як правило, демонструють протистояння, конфліктність, а поза лаштунками – у приватній сфері – разом відпочивають, хрестять один у одного дітей та онуків, святкують національні свята. Про це вони говорять у своїх інтерв’ю українським журналістам. Є думка, що, можливо, й обговорюють особливості та наслідки своїх політичних імітацій. Тобто мімікріювання (маскування, імітація) стає реальною життєвою практикою політиків і державних посадових осіб, без якого вони вже не уявляють свого життя. Звісно, на створення найрізноманітніших політичних шоу витрачаються великі кошти, що не є перешкодою для політиків-гравців. Адже, як влучно зазначив А. Яценюк, “сьогодні парламент не являє політичні сили, це – акціонерна компанія..., групи бізнес-інтересів” [3, с. 8], які не шкодують своїх фінансів для досягнення владних вершин, які згодом нададуть їм ще більші активи – доступ до розподілу ресурсів: і природних, і сировинних, і фінансових, і людських, і найголовніше – інформаційних. Для написання, розробки та втілення політичних сценаріїв формуються спеціальні команди, до складу яких входять політологи, соціологи, психологи, іміджмейкери, фахівці паблік-релейшнз та інші. Без сумніву, сценаристи та режисери політичних дій досконало знають зворотний бік політичних ігор, стан та особливості громадської думки й суспільної свідомості, оскільки детально прогнозують усі можливі варіанти наслідків політичних шоу.

Таким чином, ми переконані, що політична мімікрія в сучасному українському суспільстві має скоріше деструктивний характер, оскільки спрямована на задоволення політичними акторами власних (особистіс-

них або групових) інтересів *маскувальним способом*, використовуючи *нечесні політичні ігри*, кінцевою метою яких є завоювання влади. Вочевидь, основною причиною застосування та поширення політичної мімікрії є не тільки задоволення амбітних владних потреб, а й бажання отримати доступ до розподілу ресурсів, посилити свої позиції у сфері великого бізнесу, здобувши “депутатський імунітет недоторканості”.

Звісно, у сфері політики грають усі. Однак одні актори ведуть чесну гру, про особливості якої у своїй соціодраматичній теорії писав відомий американський соціолог Ірвінг Гоффман, а інші – нечесну, мімікрійну, імітаційну. У нестійких демократіях, якою є Україна, останніх, вважаємо, більшість. Це пояснюємо тим, що становлення демократичного суспільства завжди пов’язується з неусталеністю правової системи, з одного боку, і з формуванням у суспільстві множини ціннісно-нормативних систем, творцями яких є різні політичні сили, державні органи, вчені, працівники освіти, культури й навіть кримінальні кола. Як носії певних ціннісно-нормативних систем, вони мусять чітко і ясно регламентувати в суспільстві свої вищі (ціннісні орієнтації на життєві цілі та засоби їх досягнення), середні (узагальнені соціальні установки та різноманітні соціальні об’єкти) і нижчі (ситуативні установки як схильності до певного сприйняття безпосередньої поведінкової ситуації та до певної поведінки за певних обставин) диспозиції (В. Ядов), завойовувати прихильність певних соціальних груп, виборювати домінуючі позиції.

Проте в кризові періоди суб’єкти політичної діяльності, приховуючи свою внутрішню сутність, “одягають маску” та грають у соціумі імітаційну (не наслідувальну, а підроблену під когось) рольову гру, замість того, щоб поводитися відповідно до своєї ціннісно-нормативної системи, не приховуючи її. Про це свідчать, наприклад, підписання різного роду меморандумів, угод між окремими політичними діячами або політичними силами, які згодом якоюсь стороною відверто порушуються; “перебіжки” народних депутатів із “своєї” фракції, тобто тієї партії, за списками якої вони були обрані до парламенту, до іншої, незважаючи на протилежні програмні цілі. М. Шульга зазначає, що переходи з фракції у фракцію наявні і в парламентах інших країн, проте в Україні вони “трапляються частіше й виглядають вульгарніше, цинічніше” [2, с. 469]. У чому ж виявляється ця цинічність? Погоджуємо з професором М. Шульгою, що вони формують негативний образ депутата, і негативно впливають на громадську думку, і дискредитують інститут депутатства. До цього переліку додамо ще одну ознаку цинічності – *ведення політиками нечесних ігор* шляхом приховування своїх справжніх ціннісних систем.

У категоріях соціальної мімікрії можна пояснити, що вищий рівень диспозиційної ієрархії політика-мімікріанта створює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення, що детерміновані загальними соціальними умовами, у яких вона перебуває або прагне бути. Ця система має амбівалентний характер, що виявляється в існуванні у свідомості мімікріантів двох протилежних за своєю моральною сутністю систем ціннісних орієнтацій і засобів досягнення цілей: 1) нелегітимної, або справжньої, – особистісно визнаної, проте такої, що не відповідає інституціоналізованим нормам; 2) легітимної, тобто уявної (імітаційної, підробної), – особистісно не визнаної, але такої, що відповідає загальноприйнятим (легітимним) суспільним стандартам.

Політик-мімікріант, як правило, вдається до уявної (імітаційної, підробної) системи та намагається примусити соціальне оточення повірити в її “справжність”, однак за певних умов він може виявляти й особистісно визнану систему. Тож виходить, що моральною основою життєвої позиції політиків-мімікріантів є подвійна мораль, коли вони “думають одне, а говорять зовсім інше”; “говорять одне, а роблять зовсім інше” замість “адекватності думки та слова”, “єдності слова й справи”, які вони декларують під час виборчих перегонів, щоб завойовувати симпатії своїх виборців.

Отже, у сфері політики в кризових суспільствах унаслідок мімікрійної поведінки політичними акторами конструюються та реалізуються імітаційні (мімікрійні) *правила гри*, за яких справжні їх умови та наслідки приховуються однією із сторін (або одним гравцем, або групою), а іншій стороні оприлюднюються зовсім інші правила, такі, які відповідають її експектаціям. Таким способом соціальна мімікрія певних акторів призводить до *формування в політичному просторі конфігурацій позиційних нерівностей політичних суперників стосовно базових ціннісно-нормативних систем*. Звісно, за таких умов практично неможливо з'ясувати істинність намірів, справжність постулатів і зобов'язань політичних акторів. Заручником таких конфігурацій позиційних нерівностей стосовно ціннісних орієнтацій політичних акторів стає електорат. Пересічному громадянину важко проникнути в сутність мімікрійної гри політиків, оскільки засобами масової інформації йому пропонується чітко визначена доза необхідної інформації для того, щоб він повірив у “чесність” намірів того чи іншого політика, тієї чи іншої політичної сили. У такій ситуації формується ще *одна конфігурація нерівностей: між політичними акторами-мімікріантами й електоратом, яка стосується неоднакового доступу до правдивої інформації стосовно ціннісних орієнтацій політиків*. Виборці впевнено обирають, на їх погляд, найбільш “чесний” варіант з інших “чесних”, тоді

як усі вони є імітаціями, підробками, і жоден з них не має під собою справжнього – чесного підґрунтя.

Отже, політика є сферою і мистецтва управління, і мистецтва маскування, тобто мімірювання.

Слід зауважити, що життєва позиція політика-мімікріанта не вирізняється усталеністю, а має, так би мовити, флюктуаційний характер: вона може реалізуватися як шляхом послідовного та принципового дотримання ним своїх переконань у політичній діяльності (конструктивно-функціональна мімікрія), так і внаслідок хитромудрого пристосування з метою задоволення особистісного чи групового (кланового) егоїстичного інтересу або лицемірної комунікативної інтеракції (дисфункціональна, деструктивна мімікрія). Вибір мімікріантом змісту своєї життєвої позиції визначається панівними в соціумі ідеалами та цінностями, а також можливостями щодо реалізації своїх намірів.

Вибори нового Президента України на початку 2010 р. вочевидь засвідчили не тільки наявність, а й *глибоку укоріненість політичної мімікрії* в українському політикумі, оскільки політичні суперники висловлювали абсолютно протилежні судження стосовно фактичного економічного стану України, неможливо було з'ясувати, хто ж з фігурантів президентських перегонів говорив правду. Є переконання, що майже всі учасники виборчого процесу мімікріювали, тобто вводили в оману своїх виборців, хтось більше, а хтось менше.

У сучасній Україні мімікрійна поведінка, вважаємо, уможливується відсутністю належної правової культури в усіх суб'єктів політичної діяльності, а також відсутністю вимог з боку суспільства до моральності його політичного істеблішменту. Слушно зауважив М. Шульга, що Україна "поки що належить до псевдоправових країн і до країн з імітаційними демократіями" [2, с. 477]. Наслідками такої ситуації може бути повна втрата національної ідентичності і (або) державності. Тож перед соціологічним співтовариством постає важливе завдання: винайти *ремедіум (засіб проти)* деструктивних наслідків політичної мімікрії в кризовому суспільстві, яка поглиблює нерівність, аморалізує політичну сферу, гальмує становлення громадянського суспільства.

Вважаємо, що найгострішим знаряддям проти деструктивної політичної мімікрії має бути випереджальне політичне мімікріювання, неупереджений соціологічний аналіз імітаційних політичних конструкцій та дійств не тільки у фахових виданнях, але й у державних і регіональних засобах масової інформації. У цій площині більшого розголосу в різних сферах діяльності (політичній, освітній, професійно-трудовай, правовій та інших) має набувати зміст щорічних збірок наукових праць фахівців Інституту соціології НАН України "Українське суспільство. Со-

ціологічний моніторинг” (за редакцією доктора економічних наук, академіка В.М. Ворони та доктора соціологічних наук, професора М. Шульги), у яких простежується динаміка соціально-професійних і соціально-економічних процесів, соціокультурні зміни, перебіг соціальних почуттів населення, його громадсько-політичні та геополітичні орієнтації [4].

Оскільки політичні актори (політичні лідери, законодавчі та урядові інституції, політичні партії, організації, рухи) є головними фігурантами вибору напрямку розвитку суспільства й реалізації його в повсякденному житті, остільки постає необхідність посилити освітньо-професійну підготовку політологів, працівників органів державного управління. І не тільки їх. Необхідно в цілому в системі вищої освіти активніше формувати в майбутніх фахівців громадянську позицію, повагу до *чесної політичної гри*.

Не менш важливим завданням суспільства й відповідних фахівців залишається формування правової свідомості населення, підвищення вимогливості до владних органів щодо захисту правових інтересів різних соціальних верств і прошарків.

Таким чином, на підставі соціологічних спостережень, аналізу сучасної суспільної ситуації, можна констатувати, що в українському суспільстві поширюється політична мімікрія, яка полягає в маскувальній (імітаційній) політичній діяльності – нечесній політичній грі, яка не відбиває справжніх ідеологічних переконань та ціннісні орієнтації її акторів, а є лише їх фікцією, вміло вибудованою бутафорією, що ґрунтується на псевдопатріотизмі, псевдогаслах, псевдообіцянках, а насправді орієнтована на завоювання владних повноважень з метою отримання “імунітету недоторканості” й доступу до розподілу національних ресурсів.

Маючи здебільшого деструктивний для суспільства характер, політична мімікрія поширюється завдяки кризовим явищам і. в свою чергу, породжує поглиблення кризи, сприяючи формуванню в політичному просторі конфігурацій позиційних нерівностей: а) політичних суперників стосовно їх базових ціннісно-нормативних систем, оскільки декларуються одні системи цінностей – імітаційні, очікувані в соціумі, а визнаються зовсім інші – особистісні або групові (вузькокланові); б) між політичними акторами-мімікріантами й електоратом, яка стосується *неоднакового доступу* до інформації як джерела політичних дій: політичні фігуранти знають справжній зміст подій, а електорату “подається” або дозована, або псевдоінформація, що гальмує демократизацію суспільства.

У такій ситуації ремедіумом (засобом проти) поширення політичної мімікрії деструктивного кшталту має бути неупереджений, але випереджальний соціологічний моніторинг потенційних політичних мімікрійних процесів та їх наслідків; формування політичної й правової свідомості молоді та населення, забезпечення правових гарантій кожному громадянину країни.

Література

1. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.
2. Шульга М. Деструкція влади (замість післямови) / Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 463–483.
3. Яценюк А. “Парламент – акціонерная компанія” / А. Яценюк // Червоний гірник. – 2009. – № 46–47. – 26 березня. – С. 8.
4. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008.